
MAGYAROK NEMZETI IDENTITÁSA KISEBBSÉGBEN

Kovács Teréz

A Kárpát-medencei magyar kisebbségek nemzeti identitása és haza fogalma¹

A 21. század elején egyszerre van jelen az identitásdömping és az identitásválság. Ráadásul napjainkban az identitás nemcsak a társadalomtudományi és filozófiai érdeklődési körben hanem a társadalom mindennapi használatában a társadalmi és politikai diskurzusokban is jelen van. Tehát egyfajta divatfogalom lett, ami mindenképpen megnehezíti a kutatását, de ugyanakkor fel is kelti iránta az érdeklődést. A hazánkban született kollektív identitáskutatások között eddig kevés figyelem fordított a határon túli, Kárpát-medencei magyarok nemzeti identitásának és főleg az ő haza fogalmuknak a vizsgálatára. Tanulmányomban ezt a hiányt szándékozom mérsékelni. Elsőként felvázolom néhány, általam megismert hazai szerző ide vonatkozó munkását, majd bemutatom, hogy az eddig használt kvantitatív felmérések során milyen kérdések merültek fel. Végül felvázolom saját nézetemet arról, hogy a határon túli magyarok nemzeti identitásának milyen összetevői vannak és milyen haza fogalommal rendelkeznek.

¹ A jelen tudományos közleményt a szerző a Pécsi Tudományegyetem alapításának 650. évfordulója emlékének szenteli.

1. Nemzeti identitás és haza mint kutatási témák a honi szakirodalomban

1947–1989 között a kommunista hatalom a „nemzet” és a „haza(fiság) fogalmakat kisajátította, a tudományos érdeklődési körökben pedig a haza megjelölésére gyakran az ország, állam vagy állampolgár fogalmakat használták. Ez utóbbi a tendenciának a rendszerváltás utáni továbbélésével is találkozunk ²

A hazai szociológiában előrelépésnek számít, hogy az 1970-es években Csepeli György és munkatársai³ révén megjelent a nemzeti tudat kérdőíves vizsgálata. Kiemelésre került, hogy 1977-ben a társadalmi identitások közül a válaszadók 90%-a kiválasztotta a „magyar” önbesorolást, ezek közül 38% az első helyre tette (Csepeli 1985).

A rendszerváltás után új szint vitt a téma kutatásába a határon túli magyarok nemzeti identitásának és haza iránti kapcsolatának a kutatása. Ebben a munkában fő szerepet vállalt Gereben Ferenc (1998, 1999, 2001, 2002) és munkatársai (Fekete–Gereben 2010). Gereben kutatása Magyarország és további nyolc szomszédos ország – Ausztria, Szlovákia, Szlovénia, Ukrajna, Románia, Kis-Jugoszlávia, Horvátország – magyarságának, kollektív nemzeti identitásának több szegmensére irányult és a haza fogalmának kutatása során eljutott egy új fogalom – a virtuális haza – meghatározásához, kérdőíves és interjúk kutatásaival gazdagította és új megközelítésbe helyezte nemcsak a határon túli, hanem a magyarországi magyarok hazáról és nemzeti identitásáról alkotott ismereteinket is. Veres Valér (1997, 2005) az erdélyi magyaroknál egy új kollektív identitásról írt és több kérdésben összehasonlította az erdélyi magyarok és erdélyi románok nemzeti identitását. Bartha Csilla (2007) a Muravidéken élő magyarok körében végzett, elsősorban szociolingvisztikai vizsgálatot és megállapította, hogy nyelvcsere zajlik a muravi-

² Tót Pál Péter 1997-ben megjelent *Haza csak egy van?* című könyvében, a szerző, a címben szereplő megfogalmazással ellentétben, nem a hazáról, hanem a magyar állampolgárságot szerzett határon túli magyarokról, tehát az ő újonnan megszerzett magyar állampolgárságról ír.

³ Csepeli Gy.–Hann E. 1979 *Nemzeti karakter. „Szocialista tudat fejlődése” a témata-nács részére készült tanulmány. Tömegkommunikációs Központ (Csepeli 1985:46).*

déli magyar közösségben. E tanulmány írása során észre kellettennem, hogy Gereben kivételével, szinte csak a határon túlról betelepült társadalomkutatók foglalkoztak a határon túli magyarok nemzeti identitásának a vizsgálatával, és nyilván ők ezt a kérdést másképpen látják – mint e sorok írója is –, lévén, hogy érzékenyen érintettek.

Ugyanakkor megindult a magyarországi kisebbségek nemzeti identitásának a vizsgálata is, közülük kiemelkedik Bindorffer Györgyinek (2001) a dunabogdányi svábokról szóló monográfiája. Kovács Éva – Vajda Júlia (2002) Mutatkozás: című könyvükben, egyéni sorsokon keresztül tették lehetővé annak megértését, hogy mit jelent ma Magyarországon zsidónak lenni.

Újabb lendületet adtak a téma kutatásához a transznacionális migrációs vizsgálatok. Ezen a téren említést érdemel Zakariás Ildikó (2008) tanulmánya, aki az Erdélyből Magyarországra áttelepült diplomások identitását vizsgálta, de szorosan ide tartozik a Tér és Társadalom 2013. évi teljes 2-es tematikus száma, amely az Itthonok-otthonok – új otthonok: migráns élethelyzetek a Vajdaságban és Magyarországon a délszláv háború után címet viseli (Váradi et al. 2013).

A 2000-es évektől megsokasodnak az etnicitásról született tanulmányok. Így többek között a Teleki László Alapítvány égisze alatt Bárdi Nándor és Lagzi Gábor (2001) szerkesztésében megjelent kötetben a politikai és nemzeti identitást, Fedinec Csilla (2002) szerkesztésében pedig a társadalmi önismeretet és nemzeti önazonosságot tárgyalják a szerzők. Ebben a kötetben található többek között két (Kántor Zoltán és Albert Réka–Zelmléni András) kiváló tanulmányi, amelyek a határon túli magyarok 1990 utáni identitásával foglalkoznak. Bárdi Nándor–Fedinec Csilla (2003) szerkesztésében pedig az etnopolitika kérdését tárgyalják a kötetek szerzői. A kérdést valamennyi kötet közép-európai térben és történelmi metszetben vizsgálja. Ez utóbbi kötetben Kovács Éva felhívja a figyelmet arra, hogy „az etnikai, nemzeti stb. kollektív identitások maguk is állandóan változnak és csak nehezen láthatók a rájuk vonatkozó etnopolitikák árnyékában” (Kovács É. 2003:54). A témában az MTA TK Kisebbségkutató Intézetben születik a legtöbb kutatás, ilyen többek között a Bárdi Nándor–Tóth Ágnes (2013) szerkesztésében megjelent kötet. Egyre fontosabb szerepet tölt be a Balassi Intézet Márton

Áron Szakkollégium kiadásában megjelent Határhelyzetek sorozat is. Ezek közül is figyelmet érdemel a sorozat III. és VII. kötete Fábri István – Kötél Emőke (2010) és Fedinec Csilla – Szoták Szilvia (2014) szerkesztésében. Témám szempontjából legfontosabb elméleti mű Kántor Zoltán 2014-ben megjelent monográfiája, amelyben megfogalmazza többek között a nemzet és a nemzeti identitás működését.

2. A kutatások során felmerülő kérdések

A határon túli magyarok nemzeti identitásának az empirikus vizsgálata csak alig két évtizedre tekint vissza, ezért néhány módszertani kérdés újragondolása értelemszerűen felvetődik. Előjáróban fontos kiemelni, hogy ha a földrajzi területekhez kötődő identitást empirikusan szeretnénk kutatni, akkor azt megtehetjük kvalitatív (interjú) és kvantitatív (kérdőív) módszerrel. Mindkét módszernek vannak előnyei és korlátai. Tanulmányomban olyan esetekről írok, amelyeknél kérdőívet használtak. Ha interjúkból kutatjuk a témát, akkor élettörténeti interjúkat kell készíteni, hagyományosan ezt szokás identitásreprezentációnak tekinteni (Bögre 2003, 2006, 2012). A kérdőívezés során egyre gyakoribbak az online kérdőíves felmérések, ahol a legnagyobb korlátot az jelentheti, hogy a minta nem reprezentatív. Az alábbiakban néhány a kérdőívezés során felmerülő fogalmi problémára hívom fel a figyelmet.

A kérdőívezés során kiderült, hogy a szlovéniai magyarok gyakran nem tudtak különbséget tenni a nemzetiség és az állampolgárság fogalma között. Ehhez hasonlóan a Veres által vezetett kérdőívezés során a következőkről számolt be: "A szülőföld fogalmának vizsgálatkor azt kell hangsúlyoznunk, hogy a megkérdezettek nem tesznek lényeges különbséget a haza és a szülőföld fogalma között, különösen az alacsony iskolai végzettségűekre és a mezőgazdaságban dolgozókra érvényes ez" (Veres 2005:93).

Gereben kutatásait elemezve kiderül, hogy a magyarországi kérdezettek esetében, ha a kérdésben konkrét utalás történik a haza fogalmára és a megkérdezettnek a földrajzi entitások közül egy, vagy maximum két (tehát elsősorban, majd másodsorban) földrajzi teret lehet választá-

nia, akkor a válaszokban Magyarország az első, míg a lakhely a második helyre kerül. Amennyiben viszont a kérdésben nincs benne explicite a haza szó és csak árnyaltabban – gyakran egy ötfokú skála pontszámával – történik utalás a különböző földrajzi entitáshoz (Magyarország, lakhely, régió, Európa) fűződő kötődésekre, akkor a fentiekhez képest fordítva, az első helyen a lakhely, a másodikon Magyarország szerepel.

A szerbiai Temerinben⁴ az említett migrációs kutatások keretén belül is vizsgálták a hazához és a szülőföldhöz fűződő identitásokat. A kutatók 2012 áprilisában és májusában kérdőíves adatfelvételt készítettek egy temerini középiskolában a magyar és szerb tagozaton tanuló diákok körében. E tanulmány azért is fontos témánk szempontjából, mert a szerzők egyszerre és ugyanolyan módszerrel vizsgálták és összehasonlították a két nemzeti szempontból eltérő vajdasági diákcsoport – szerbek és magyarok – identitását. Az egyik kérdés így hangzott: „*Mit tart a saját hazájának (szülőföldjének)?*” Választani pedig a következő földrajzi egységek közül lehetett: Temerin, Vajdaság, Magyarország, Szerbia. (A konkrét válaszok elemzésére később kerül sor.) „Meg kell jegyeznünk, hogy a 74 tanuló közül húszan (27%) nem válaszoltak arra a kérdésre, hogy mit tekint hazájának, szülőföldjének” (Risić–Nagy–Kicišev 2013:163). Más kérdések esetében, a szerzők szerint, a nemleges válaszok aránya lényegesen kisebb volt. Ezek után felmerül, hogy vajon egyértelmű volt-e a kérdés a diákok számára? Megállapítható, hogy függetlenül attól, miként válaszoltak a fenti kérdésre és az is irreleváns, hogy a megkérdezett szerb vagy magyar diák volt-e, nem biztos, hogy minden középiskolai diák számára a szülőföld és a haza szinonim fogalmak. A fenti tapasztalatok alapján egyértelmű, hogy a kérdésben célszerű a szülőföldet és a hazát különálló kérdésekként szerepeltetni. A szerzők is érzékelhettek e téren valami nehézséget, mert egy másik kérdésben már ők is külön mérték a hazához és a szülőföldhöz fűződő identitást. A kérdés ezúttal így hangzott „*Mi az Ön számára a legfon-*

⁴ A tartományi főváros, Újvidék közelében fekvő Temerin lakosságának a száma 1981-ben 14 875 fő, ennek 66%-a magyar, 28%-a szerb volt. 2002-ben a háborús menekültek és a bevándorlók beözönlése következtében a lakosság száma 19 216 főre nőtt. Eközben a magyar lakosság aránya 37%-ra csökkent, a szerbeké pedig 56%-ra nőtt. Ezekben az években Temerin a hazai sajtóban a magyar verésekről vált ismertté.

tosabb?” (Risić–Nagy–Kicišev 2013:163). A diákok öt fokozat közül, a legfontosabttól a legkevésbé fontosig, értékelhették a következő területi-földrajzi egységeket: a szülőföld, a haza, az ország és a városom. Ezúttal viszont az a kifogás fogalmazódhat meg az olvasóban, hogy a szülőföldet és a városomat vajon miért szerepeltették külön? Hiszen az egybe is eshet, de külön is válhat. Temerin egy városi rangú település. Így a diákok számára a szülőföld és a városom akár ugyanazt (Temerint) is jelentheti. Viszont a szülőföld alatt értelmezhetnek egyes diákok egy a saját városuktól nagyobb területi egységet, mint például a Vajdaságot, vagy, ha a megkérdezett nem temerini születésű hanem bevándorló, akkor azt a több száz kilométerre fekvő földrajzi tájat, a Krajinát, ahonnan a délszláv polgárháború során oda költözött. Ugyanez a dilemma vonatkozik a hazára és az országra is. Valószínű, a szerb diákoknál ezek egybeesnek, de a temerini magyar diákoknál egybe is eshetnek és szét is válhatnak. Ilyenkor az a megoldás, hogy minimum két választ is megadhat a megkérdezett.

A nemzeti identitás felmérésére szolgáló kérdőívben nagyon körültekintően kell fogalmaznunk annak érdekében, hogy egyrészt a fogalmak a megkérdezettek számára teljesen egyértelműek legyenek, másrészt, hogy a kérdezők és a megkérdezettek is ugyanarra a fogalomra gondoljanak. Egyértelmű választ csak akkor kaphatunk, ha a kérdések is egyértelműek. Így például, ha azt szeretnénk lemérni, hogy mit tekintenek hazájuknak a határon túli magyarok, akkor első lépésben konkrétan a haza fogalomra célszerű utalni. A válasz nem önmagában, hanem a haza fogalom összetettségével együtt érdekes. Egyik lehetséges alternatívaként ajánlom a következő két további kérdésfeltevést, és fontos, hogy e kérdésekre azonos válaszlehetőséget kínáljunk fel a megkérdezetteknek:

1. Mit tart hazájának kulturális értelemben, és 2. Mit tart hazájának állampolgári értelemben?

A megkérdezettek pedig egységesen az alábbi válaszok közül egyet jelölhetnének meg, ezek például a vajdasági magyarok esetében: 1. Magyarország, 2. Inkább Magyarország, mint Szerbia, 3. Magyarországot és Szerbiát egyformán, 4. Inkább Szerbia, mint Magyarország, 5. Szerbia. 6. Egyiket sem. 7. Nem tudom.

Tanulmányomban megkísérlem, a hazával és a nemzeti identitással kapcsolatos eddigi kutatási tapasztalatokat elemezni és a haza fogalmát kvantitatív kutatás céljából operacionalizálni úgy, hogy abban figyelembe veszem a határon túli magyarok léthelyzetéből fakadó sajátosságokat is.

3. Nemzet, nemzeti identitás, haza

A nemzetközi szakirodalomban az 1960-70-es évek óta nagy érdeklődés irányul a társadalomtudományokon belül a nemzet, a nemzeti identitás és haza elemzése iránt. Ezek összefoglalására nem vállalkozom csupán kiemelem, hogy a témák legfontosabb nemzetközi képviselőinek írásait magyar nyelven is olvashatjuk Kántor Zoltán (2004) által szerkesztett és válogatott szöveggyűjteményben.

Elemzésemben nem vállalkozok továbbá a nemzet, a nemzeti identitás, a haza fogalmakra vonatkozó hazai elméletek kimerítő bemutatására és még kevésbé e fogalmak számos konceptuális dilemmáinak megoldására. Csupán néhány olyan szerző idevonatkozó nézőpontját ismertetem, amelyek hatással voltak a saját álláspontom kialakítására, akár úgy, hogy nézetüket elfogadom, továbbgondolom és beépítem a saját nézőpontomba, akár úgy, hogy saját álláspontom ütköztetem az övéikkel.

A nemzeti identitás és a haza értelmezésének a tisztázásához célszerű a nemzet fogalmából kiindulni. Szociológiai szempontból a nemzet a eszmei közösségek sorába tartozik.(Hankiss 1983: 208.). A történelmi főirányzat szerint, a nemzet az európai történelmi fejlődés hosszú és bonyolult folyamatának terméke, amit a 13. századtól használnak s ez volt a rendi nemzet, amelynek soraiba – szemben a modern nemzet fogalmával – tartoztak az adott területen élő különleges jogokkal rendelkező, hadakozásra szerveződött nemesek, illetve renddé szerveződött papság és városi polgárság. Azaz a középkorban és a korai újkorban például a „magyar nemzet” (natio Hungarica) tagja volt a Magyar Királyságban minden nemes, mégha otthon szlovákul vagy horvátul beszéltek is (lásd pl. Zrínyi-családot) és nem volt tagja egyetlen jobbágy sem. A mai értelemben vett nemzet kialakulásának végső feltételei a 18.

században teremődnek meg a modern állam, centralizált közigazgatás, igazságszolgáltatási rendszerek és a nemzetgazdaságok kiépülésével. „... jellemzően a közös nyelvet beszélő csoportot tekintik a nemzet alap-hálózatának, de a kulturális homogenitás, a vallás, történelmi-földrajzi terület is betölthet hasonló funkciót... Minden nemzet esetében létfontosságú a „nemzeti érzés” kialakulása és széles körű elterjedése, amely mítoszokban, jelképekben nyilvánul meg leginkább” (Győri Szabó 2006:20).

Csepeli György 1992-ben megjelent *Nemzet* által homályosan című könyvében elméleti keretekbe összegezte az 1970-es és az 1980-as években elvégzett kutatásait. Győrihez hasonlóan ő is a modernizáció részeként tekint a nemzet kialakulására. Ennek során Csepeli csatlakozik azokhoz a diskurzusokhoz, amelyek szerint az egész európai modernizációs folyamatnak, beleértve a nemzetté válást is, történelmileg kialakult két különböző társadalomfejlődési útja van, ez pedig a nyugat-európai illetve közép- és kelet-európai. Az előbbit államnemzeti, az utóbbit kultúrnemzeti fejlődésként ír le. „A modernizáció korai szakasza során Európa nyugati fejlődési régiójában a középkori államok keretein belül a gazdasági, kulturális, társadalmi és politikai életében fokról fokra megszülettek azok a funkcionális elkülönülések, amelyek eredményeképpen marginalizálódnak a vallási, rendi és regionális csoport-hovatartozások. Helyükre a nemzetlétre és osztálylétre utaló új önmeghatározási lehetőségek léptek” (Csepeli 1992:17). A szerző szerint ezzel szemben a Rajnától keletre, Európa közepén és keleti felén a „... létrejövő nemzetek esetében tehát a nemzeti eszme nem követte, hanem megelőzte a társadalom gazdasági, politikai, társadalmi, kulturális elkülönülésének komplex egységében megjelenő modernizációs fejlődését. A modernizáció szükségét belátó intellektuel elitben előbb érlelődik meg a nemzetépítés *szándéka*, mintsem, hogy meglettek volna teljes körűen a nemzetté váláshoz szükséges feltételek... A költő, a filozófus, a történész volt az, aki életre hívta a nemzetet” (Csepeli 1992:22–23). Csepeli összefoglalta és maga is megfogalmazta azoknak a nemzetközi szerzőknek (Herder, J. G., Kohn, H., Fishmann, J. A.) a gondolatait, akik Rajnától keletre élő nemzetek ideológiáiban kimutatták a nyelv nemzetteremő küldetését, és azt állította, hogy ilyenképpen az a látszat keletke-

zett, mintha a nyelvi azonosság volna a nemzetfejlődés oka.⁵ E megközelítés szerint úgy tűnik, hogy minden már a múltban eldőlt.

Gyurgyík László (2001) az asszimiláció felől közelítette meg a témát, és ő a határt már nem Közép-Kelet Európa és Nyugat-Európa között vontta meg, hanem Közép-Kelet-Európa és Észak-Amerika között. Az előbbi szintén kultúrnemzeti, az utóbbit már állampolgár-nemzeti társadalomfejlődési típusnak nevezett. Míg az előbbi típusban a nemzeti kultúra, a nyelv, a történelem, a tradíciók elsajátítására nagyobb elvárás volt, addig az utóbbiban az angol nyelv elsajátításán túl inkább az amerikai általános értékek elfogadása a meghatározó. „Az állampolgárnemzet kialakulásának folyamatában egy eredetiben is bevándorlókból kialakult nemzet fogadja be az újabb bevándorlókat, akik új hazát keresve maguk mögött hagyják korábbi hazájukat. Az új haza a hátrahagyásához viszonyítva gazdasági felemelkedést ígért, melynek feltétele az amerikaiává válás volt” (Gyurgyík 2001:156).

Mások is – így Kántor Zoltán (2002) – a modern kor termékének tartja a nemzetet, de kialakulásának okát nem a gazdasági, sőt nem is a kulturális tényezőkben keresi, hanem a nacionalizmusban, amiről a következőképpen ír: „A nacionalizmust nem a szó negatív (és nem is pozitív) értelmében, hanem értéksemlegesen értelmezem,⁶ és folyamatként tekintem. Értelmezésemben a nemzet, valamint a nemzeti identitás a nacionalizmus terméke. Azokkal a szerzőkkel értek egyet, akik a nemzetet, a nacionalizmust a modern kor termékének tekintik, elsősorban azért, mert a modern kor óta szerveződnek társadalmak nemzeti alapon. A nemzeti elv mentén való intézményesülés által termelődnek meg azok az intézmények, amelyek kialakítják, formálják a nemzeti identi-

⁵ „A nyelv nemzetfejlődésben játszott szerepének elméleti félreértésére az adott módot, hogy potenciónalis társadalomintegráló szerepét összetévesztették az integráció tényleges gazdasági, kulturális, politikai stb. feltételeivel” (Csepeli 1992:25).

⁶ Értéksemleges értelemben vett nacionalizmust a következőképpen értelmez: „A modernizáció következménye nemcsak a nacionalizmus, hanem a tömegtársadalmak létrejötte is. A képviselői demokrácia, az iparosodás számára szükség volt egy társadalmi kohézióra és egy kontextus mentén kommunikáló populációra. A nacionalizmus, a nemzetépítés épp ezt teremti meg. A nemzetépítési politika identitáspolitika is egyben” (Kántor 2002:179–180).

tást” (Kántor 2002:177). A szerző tanulmányában a nemzeti identitást formáló intézmények közül a román államot és a RMDSZ-t vizsgálta empirikusan. Ezeknek az intézményeknek az infrastrukturális hatalmán (ami napjainkban véve főleg a sajtón) keresztül „csurog le a nép tudatába” bizonyos nemzetfelfogás, aminek eredményeként kialakul valamilyen nemzeti identitás, amely később mobilizálható. Ebben a folyamatban Kántor a konfliktusforrást is megjelöli, mégpedig azon a ponton, ahol két nemzetépítés ugyanazt a csoportot tekinti sajátjának.

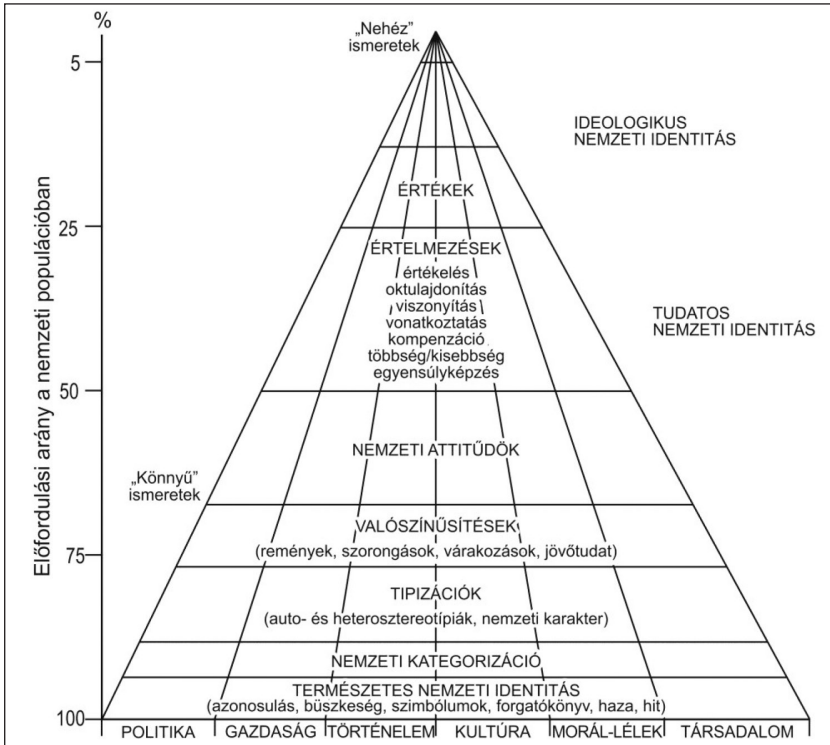
Veres Valér Csepeli fenti államnemzeti és kultúrnemzeti fogalmakból indul ki, de azokat a nemzeti identitás területére alkalmazza, eszerint: „...a nemzeti identitás tehát minden más kollektív identitásformánál tágabb fogalom, és a nemzetmodelleknek megfelelően két alapvető megnyilvánulási formája van, a nyugat-európai típusú, amely a „haza” fogalomra alapozódik és a kelet-európai típusú, amely az etnikai eredetű kultúra fogalomra alapozódik” (Veres 2005:40). A szerző könyvében kifejti, hogy a franciáknál, vagy a hollandoknál a nemzet az államalkotó. Néhány különleges nemzeti közösség identitásából (pl. kurdok) hiányzik az állampolgári komponens. Közép-Kelet-Európában viszont a nemzeti közösségek legnagyobb része olyan jellegű, hogy az egyik államban többségben vannak, a másik államban pedig kisebbséget alkotnak. Ezen a ponton Veres a különbségeket nem, vagy már nem csak a múltban keresi, hanem a jelenben is. Így jut el ahhoz a megállapításhoz, mely szerint Kelet-Európában, ahol a nemzetek kisebbségben vannak, ott az emberek döntő többségénél két identifikációval találkozunk, ez pedig az állampolgári és a kultúrnemzeti. A két komponens különböző viszonyban állhat egymással, az összhangtól a teljes disszonanciáig. Az összhangban az állam is érdekelt és azt ideológiailag is megalapozhatja. A szerző az erdélyi magyarok és románok körében végzett kutatása során abból indult ki, hogy „a nemzeti csoportok fő összetartó ereje a közös identításban rejlik, valamint ezen identitás fenntartását és erősítését (is) szolgáló nemzeti ideológiák állandó közvetítésében a vezető politikai csoport és/vagy az értelmiség által” (Veres 2005:25).

A hazai szakirodalomban a nemzettel, a nemzeti identitással foglalkozó szerzők közül Csepeli György megkerülhetetlen. Ez azért alakult így, mert ő volt az első, aki ezt a témát Magyarországon kutatta.

A rendszerváltás előtti hazai népességnek háromféle nemzeti identitását vázolta fel: A természetes, a tudatos és az ideologikus (1. ábra). A természetes nemzeti identitás szinte az egész társadalomra, a tudatos nemzeti identitás már csak a társadalom egyharmadára jellemezhető. Sajátos helyet szentel Csepeli az általa ideologikus nemzeti identitással rendelkezőknek. „Ez a réteg minden nemzeti társadalomban egyúttal vonatkozási csoportot is képez, melynek tagjaira a társadalom összes csoportja a nemzetre vonatkozó gondolkodás ideologikus jellegét tekintve mint összehasonlítási alapra és normatív mércére fog tekinteni” (Csepeli 1992:126–127). Manapság az identitást vizsgáló nemzetközi és a hazai szakirodalomban a Csepeli által ideologikus nemzeti identitást *identitáspolitikáknak* nevezik (Calhoun 1997, Kovács É. 2002, 2003). „Az „identitáspolitikáknak” nevezett törekvések nem csupán egyéni, hanem kollektív, nem pusztán privát, hanem nyilvános törekvések. Nem egyszerűen próbálkozások, hanem küzdelmek; következményeik részben hatalomfüggőek, a hatalmi viszonyokat viszont megváltoztatja e küzdelem. Az identitáspolitikák nem csupán önkifejezésre és autonómiára törekszenek, hanem elismerésre, legitimitásra (és időnként hatalomra); válaszra készítetnek más embereket, csoportokat és szervezeteket (beleértve az államot is)” (Calhoun 1997:105).

A fentiekből levonható, hogy egyre inkább nő azoknak a tábora akik a nemzeti identitást összekapcsolják a politikával. Vannak viszont olyan szerzők is, akik szerint a nemzeti öntudat mozgató ereje nem annyira a politika, hanem valami más, ami mélyen be van ágyazódva a kultúrába. „A nemzeti identitás egy olyan közösségi, mi-vagy öntudat, mely önmagát rendszeresen és módszeresen táplálja, és mely tudat feltehetően nem is létezne az állandó öntáplálás, valamint az önábrázolás eszközei nélkül... A magyar mi-volt jelzésének, a mi-tudat interaktív táplálásának többé-kevésbé tudatos szándéka olyan mindennapi vagy kivételes, tárgyi vagy szellemi eszközökben materializálódhat, mint az egyén felcímerezett és szalagozott autója, korondi cseréppel díszített fővárosi lakása, székelykapus balatoni villája, avagy „magyar szellemségről” tanúbizonyságot tevő művészi alkotása. A nemzeti tudat „alapanyaga” és legfőbb mozgatórugója nem a politika tehát, hanem ez a szövevényes és mindennapos jelcsere” (Albert–Zempléni 2002:172–173).

1. ábra. A nemzetről való tudás társadalmi eloszlása

Forrás: Csepli 1992:127

Gereben Ferenc kutatásának középpontjában a rendszerváltás utáni határon túli magyarok kultúrájának és ezen belül az identitásának a vizsgálta állt (amire a későbbiekben térek ki), ezt ő a következőképpen összegezte: „Kutatási témánk óhatatlanul kapcsolatba kerül a regionalitás problematikájával, hiszem – Magyarország szempontjából – a határon túli magyarság által lakott, különböző országokba eső tájegységeket mint sajátos régiókat szemléljük, amelyek – hipotézisünk szerint – sajátos kultúrával rendelkeznek. A magunk részéről úgy véljük, hogy a régió tartalmaz – a földrajzi keretekhez való kötődéseken belül és azon túl – kulturális töltést, hagyományokat, mentalitást, értékrendet stb., illetve ilyen töltéssel teljesedik ki igazán.... mi a magyar kultúra regionális vizsgálatáról igyekeztünk adatokat gyűjteni úgy, hogy ebbe a többségi

nyelvek és kultúráknak a kisebbségi magyarságra gyakorolt hatását is belekalkuláltuk (Gereben 1999:14).

A fentieket összegezve megállapítható, hogy a hazai szakirodalomban a nemzetnek, a nemzeti identitásnak és a hazának több megközelítése lehetséges. Ezek az eltérő megközelítések nem kérdőjelezik meg, hanem kiegészítik egymást.

Tanulmányomban a Veres által felvázolt határon túli magyarok kettős – állampolgári és kultúrnemzeti – identitásából indulok ki, de Gyurgyík nyomán megelőőbbnek tartom az állampolgár-nemzeti és a kultúrnemzeti identitások egymás mellé állítását. Elmélyítem és továbbgondolom Gereben által felvázolt többségi kultúrák magyar kisebbségekre gyakorolt hatását.

4. A hazához fűződő érzelmi és tudatos kapcsolatok

Győri Szabó szerint is a mindennapi szóhasználatban a nemzet, a haza, az állam fogalmak összekeverednek. „Az is kérdés, „németeket”, „országokat” említve állampolgárookra gondolunk-e vagy egy nemzet tagjaira. Nemzetállami beidegződéssel mind a kettőre” (Győri Szabó 2006:22).

Haza, nemzet, állam, állampolgárság egybeeshet, de szét is válhat, akár két- vagy háromfelé is azért, mert az elmúlt száz évben a határok megváltoztak, továbbá azért is, mert milliók vándoroltak és most is vándorolnak országok és kontinensek között. Az állampolgárságról van egy hivatalos okmányunk, de a hazáról nincs papírunk, az bennünk van. A hazát nemcsak meghatározni, hanem létrehozni is nehéz. Minthogy a szép ház sem biztos, hogy otthon, így az állampolgárság sem minden esetben egyenlő a hazával. Már a rómaiakat is foglalkoztatta a haza meghatározása, és azt úgy definiálták, hogy akár mai kozmopoliták jelszava is lehetne: ubi bene, ibi patria, vagyis, ott a hazám, ahol jó dolgom van, ahol a kenyeremet keresem. Ez azonban sokak részéről összetettebb kérdés.

A hazához kapcsolódó érzelmi és tudati kötődéseknek több variációja lehet, az alábbiakban ezeket a variációkat megkísérlem csoportosítani és három típusba besorolni:

1. Hazához mint konkrét országhoz nem kötődnek: kizárólagosan lokálpatrióták és kozmopoliták;
2. akiknek egy hazájuk van;
3. akiknek két hazájuk van.

Az első kettőt csak röviden definiálok, míg a harmadikat részletesen elemzem.

Interjúrészletekben vajdasági vagy Vajdaságból Magyarországra áttelepült magyarok szólnak meg. Az interjúkat hallgatóim készítették.

4.1. Hazához mint konkrét országhoz nem kötődnek: kizárólagosan lokálpatrióták vagy kozmopoliták

Ebbe a típusba tartoznak egyrészt azok, akik megélhetési szempontok miatt külföldön élnek, és jelenleg a letelepedési országhoz még nem, a kibocsájító országhoz meg már nem kötődnek, esetleg ahhoz soha nem is kötődtek. Ilyen helyzetekben köztudott, hogy csak a szülőföldjük, tehát a falujuk, városuk, régiójuk az a hely, az a lokalitás amivel azonosulnak, amelyhez szorosan kötődnek. Ők a kizárólagosan lokálpatrióták. Erre jó példát szolgál egy már három éve Pécssett tanuló egyetemi hallgató, aki bár kettős – szerb és magyar – állampolgár, mégsem azonosul egyik nemzettel és országgal sem:

„K. Érzelmileg hogyan viszonyulsz bizonyos magyar szimbólumokhoz. Ilyenre gondolok, mint például a magyar himnusz, a magyar zászló vagy a Szent Korona. Ezek váltanak ki belőled érzelmeket?

V. Hát ugye már általános iskolában, középiskolában meséltek róla, tudom, ismerem, meg minden, de egyébként nem. Nem.

K. És a szerbek?

V. Ugyanígy. Megismerkedtünk velük. Tudtuk, hogy pontosan mi a jelentése, meg minden. De nem, egyikhez sem.

K. Mitől érzed magad magyarnak?

V. Hu ha, nem tudom...

K. Van-e benned egyáltalán magyar identitás, vagy te akkor inkább tényleg azt mondod, hogy vajdasági magyar identitással rendelkezel?

V. Inkább a vajdasági magyar.

K. Akkor ez miben nyilvánul meg? Mit jelent ez a számodra?

V. Hát azt, hogy egy olyan helyen nőttem fel, ahol nem mindenki beszélt magyarul és felnőtünk, és ott vagyunk és megcsináltuk és még mindig ott vagyunk, mármint olyan téren, hogy én is mindig járok haza, a szüleim is otthon vannak. Tudom azt, hogy ők otthon fognak maradni. Tudom azt, hogy lehet, hogy én is haza fogok menni. Kitartottunk ott és ki fogunk tartani ott.”⁷

Azok közül, akik nem kötődnek hazához mint konkrét országhoz, egy külön csoportot képeznek azok, akik abban az országban élnek, ahol születtek, de az énképük szempontjából nem prioritás a hazához kötődő érzelmi viszony, tehát az identitásuk kialakulásához az, hogy mely országban születtek, vagy melyikben élnek, nem járul hozzá. Őket nevezem kozmopolitának. Mint arról már korábban is szó volt, az 1977-ben Csepeli által vizsgált társadalmi identitások közül a „magyar” identifikáció a megkérdezettek maximum 10%-ánál nem volt fontos. Hasonlóképpen a Gereben által vezetett 1990-es évek elején-közepén végzett felmérések során a magyarországi állampolgároknak csak 10%-a vallotta magát nem magyar identitásúnak. Feltételezem, hogy azok, akik Magyarországon nem vállalják fel a nemzeti hovatartozásukat, azoknak hazakötődésük sincs.

Előfordul, hogy a kozmopoliták könnyen változtatnak lakhelyet akár országok között is bizonyos, számukra előnyösebb helyzetek megszerzéséért. Erre jó példa az, amikor valaki a külföldi munkavállalást úgy tudja választani, hogy a hazától való elszakadás számára nem okoz érzelmi megpróbáltatást.

4.2. Haza csak egy van

Az emberek többségének egy hazája van. Ebbe a típusba tartoznak azok, akiknek fontos a haza, mert ahhoz érzelmileg és tudatilag is kötődnek. Akik abban az országban élnek, ahol születtek, azoknál ez többé-kevésbé természetes dolog. De vannak olyan emberek, akik éljenek akár

⁷ Az interjú Gulyás Ágnes szociológus hallgató készítette 2015-ben.

két országban is, mégis egyértelműen meg tudják nevezni, hogy abból a két országból melyik az igazi, és egyetlen hazájuk. Ilyen példákkal leginkább csak a médiában, vagy a sajtóban találkoztam. Közülük szemléletes Téglás Zoltán, az amerikai Ignite zenekar frontemberének esete, aki nem Magyarországon született, de a nagyszülei itt élnek. Így ő csak egy kis ideig tartózkodott a nagyszüleinél Magyarországon, tehát többet élt Amerikában és most is ott él. Egy magyarországi vendégeskedését megelőzően leszállt a repülőről, a tv-riporter rögvest megkérdezte tőle, hogy miért jött haza. Ekkor Téglás a következőt válaszolta: *„Én Amerikában születtem, de nekem ez a hazám, itt van a szívem, itt van a lelkem, a családom, szeretek itt élni.”*⁸ Tehát lehet valakinek az is a hazája, ahol kevesebb ideig élt, mint másutt, de az identitása szempontjából az a meghatározóbb.

Egy hosszabb ideje Németországban élő családjában, aki azt vallotta, hogy ha mégis úgy adódik, hogy egyszer hazajönnek Magyarországra és reméli, hogy az az egyszer nem mostanában lesz; arra a kérdésre, hogy hiányzik-e azért Magyarország? Így válaszolt: *„Persze, hogy hiányzik. Magyarország a hazám, Németország az otthonom. Ahányszor otthon vagyunk, megnyugszik a lelkem és feltöltődöm. Kilenc év után is nehezen viselem ezt a kétlakiséget. Sokszor gondolok arra, hogy milyen jó lenne, ha földrajzilag közelebb lenne a két ország. De leginkább a családom hiányzik. Sokszor nagyon sajnálom, hogy a kisfiam évente csak kétszer látja a nagyszüleit, vagy a rokonainkat.”*⁹ Ebből a szövegből az olvasható ki, hogy Németországban van az otthona és a jóléte, tehát a saját birodalma, ami még hosszú ideig fontos lesz neki. Viszont a hazája – Magyarország – is nagyon fontos neki, ami abban a lelki kapcsolatban nyilvánul meg, ami őt ehhez az országhoz köti.

⁸ A közmédiá 2013. szeptember 28–29-én megszervezte az „Itthon vagy! Magyarország szeretlek!” című műsort, és Téglás Zoltán ennek a műsornak egyik vendégeként jött haza Magyarországra.

⁹ Új Dunántúli Napló, 2015. 08. 14. 2.

4.3. Két haza van

Ehhez a típushoz azok tartoznak, akik önszántukból vagy kényszerből egyszerre két országhoz is kapcsolódnak, mert nem ugyanaz a nyelvük és/vagy kultúrájuk, mint az állampolgárságuk. Az ilyen személyeknek a hazával kapcsolatban kettős identitásuk alakulhat ki. A téma kiváló ismerője, Bindorffer Györgyi a dunabogdányi svábok kutatása során kiemelte, hogy „...a svábok megkülönböztetik a rokonságot hangsúlyozó őshazát, ami értelmezésükben az elvándorlás helyét, a kibocsátó anyaországot jelenti, amitől elszakadtak („Vaterland”, Land der Vater) a jelenlegi otthont jelentő hazájuktól, ami a „Heimat” tartalmával azonosítható” (Bindorffer 2001:119–120). A dunabogdányi svábok és a határon túli magyarok között a hazához való kötődésben vannak hasonlóságok és eltérések is. Az egyik legfontosabb hasonlóság az, hogy mindkét népcsoport legerősebben a jelenlegi szülőföldhöz kötődik. Az eltérések a kialakulásuk történetével hozhatók összefüggésbe. „A nemzeti kisebbségek, etnikai csoportok sajátosságai leginkább az eredeti nemzettől való leválás időpontjától függnek, hisz attól kedve a központi, állami nemzetépítés nem tud meghatározó befolyást gyakorolni az illető kisebbség nemzeti identitására.” (Kántor 2014:104.) Háromszáz évvel ezelőtt a dunabogdányi svábok gazdasági megfontolásból saját elhatározásukból jöttek el az őshazából.¹⁰ Döntésüket évszázadokig siker koronázta. Ráadásul az őshaza akkor még számos független államból állt, és csak 1871-ben történt meg azoknak egy nemzetállammá egyesítése, de ennek már a dunabogdányiak nem voltak a részesei. A dunabogdányi sváboknak a történelem a betelepítéssel kezdődött. Ezzel szemben a határon túli magyarok történelme 1920-ban a Trianoni döntéssel kezdődött. „A határon túli magyarok tehát akarataik ellenére kerültek kisebbségi helyzetbe, ezért kényszer kisebbségeknek is szokták nevezni” (Győri Szabó 2006:387). Tehát egyaránt két hazájuk van a magyarországi sváboknak és a határon túli magyaroknak is, de mégis e két nép-

¹⁰ Ezen a ponton a dunabogdányi svábok nagyon hasonlítottak ahhoz, amit az amerikai bevándorlókról Gyurgyik a következőképpen fogalmazott meg: „...az új haza a hátrahagyotthoz viszonyítva gazdasági felemelkedést ígért” (Gyurgyik 2001:156).

csoporthaza iránti kapcsolata sok mindenben eltér, ami a történelem során kialakult eltérő helyzettel magyarázható.

Az alábbiakban vajdasági magyarok kettős identitásának a bemutatására kerül sor. E tekintetben külön-külön altípusként tárgyalom a Magyarországra áttelepült vajdaságiakat és a Vajdaságban élő magyarokat (Kovács T. 2015).

4.3.1. Vajdaságból Magyarországra áttelepült magyarok kettős identitása
Zakariás is kiemeli, hogy az Erdélyből áttelepülő diplomások nagy része megtartja kettős – magyar és román – identitását. Nem állítom, hogy minden Vajdaságból áttelepült magyarnak megmarad mindkét hazához fűződő kötődése, de az alábbiakban ilyen személyeket mutatok be. A kérdésről az 1983-ban Zentán született és középiskolás kora óta kisebb megszakítással Magyarországon élő fiatalember a következőképpen beszélt:

„K. És akkor Te kettős állampolgár vagy?

V. Tehát kettős állampolgár vagyok, mert a szerb állampolgárságról nem mondtam le, mert valahol ez egy kicsit azért bennem van, hogy most én ott születtem, valahol, és tartozok, most miért mondják le. Ez meg se fordult.

K. Ezt így is érzed?

V. Tehát tudod (...), amikor egy kicsit gond van – én nagyon szeretek sportot nézni – tehát ilyen magyar férfi vízilabda-válogatott mérkőzéseken, ott, ott van, amikor inkább nem nézem, mert nem mindig tudom, hogy mondjam, nem tudom felejteni azt se, ami régen volt, azt se, ami most van, és akkor inkább olyan köztes. De például teniszben ott a mostani világbajnok szerb állampolgár,¹¹ tehát ő szerb is, őneki én nagyon szurkolok. Hogy mondjam, így inkább mind a két állam így megosztják, hogy most (...) én így érzem, hogy nem tudok már különbséget tenni. Volt, amikor tudtam, de most már nem tudok.¹²

¹¹ Novak Djokovića gondolt.

¹² Az interjú Matia Andrea szociológushallgató készítette 2013-ban.

Egyértelmű, hogy a fiatalember, amikor az állampolgárságról beszél, akkor a hazára gondol, és nála a hazával kapcsolatban kettős identitás jelenik meg. Bindorffer szerint a kettős identitás esetében az identitáselemek szelektíven, mondhatjuk szubjektívan kombinálódnak. „Ez a kombináció eredményezheti azt, hogy az identitásegyensúly elemei harmóniában, de más esetben konfliktusban vannak” (Bindorffer 2001:11). A fiatalember nemzeti identitáselemek konfliktusokat tartalmaznak. A környezetpszichológia szerint is ez egy zavaros, széttöredezett identitás, egy keserű állapot (Horváth–Miltity et al. 2011). Ebben benne van, hogy még ez is vagyok, meg az is vagyok, és főképpen az, hogy nem tudom, hogy most mi is vagyok.

A fenti interjúval kapcsolatban érdemes továbbá kiemelni a nemzeti sportversenyek kultúrnemzeti identitásképző szerepét. Az interjú a londoni olimpia utáni évben készült, ahol az addigi olimpiákon kiválóan szereplő magyar nemzeti férfi vízilabda-válogatott jóval gyengébben szerepelt, mint korábban, többek között a szerb válogatottól is kikapott, ami szintén entitáskonfliktust teremtett a megkérdeztnél. Azt, hogy hogyan tagolódhatnak be a nemzetközi spotversenyeknek a nemzeti szimbólumok közé, azt Veres a következő példával ecseteli:

„Azoktól az erdélyi magyaroktól, akiket érdekel a sport, megkérdeztük, hogy a román–magyar nemzeti válogatott mérkőzésen (abban a sportágban, amelyet a megkérdezett leginkább kedvel) kinek drukkolna. A 799 érvényes válaszból 89% a magyaroknak 11% a románoknak drukkolna” (Veres 2005:100). Mint később látni fogjuk, az erdélyi magyarok nagy része Romániát tekinti hazájának, ezért egy nemzeti válogatott mérkőzésen az lenne a logikus, hogy a románoknak drukkol. Így is van ez, kivéve, ha azok a magyarokkal játszanak, akkor az történik, hogy állásfoglalásukban aktivizálódik a nemzeti szimbólumok szférája és az erdélyi magyarok kultúrnemzeti azonosulása kerül előtérbe ott, ahol egyébként az állampolgári azonosulás aurája van.

Két hazája van az alábbi, Kupuszináról elszármazott, és jelenleg Magyarországon élő fiatal hölgynek is:

„K. *Hogy éltetek ott?*

V. *Nálunk az idős nénik 60 fölött még mindig népviseletben járnak. Sokszoknyás népviseletbe, de nem az ünneplősbe, hanem a hétköz-*

napiba, és talán még a hit, ami nagyon erős. Ugye a falunak, hát nem a 100%-a, mert ugye a szerbek nem, de 90%-a az ugye római katolikus, s az is az a kötődés, minden vasárnap a szentmise, illetve hét közben, már amikor vannak misék. Ez mind-mind arról szól, hogy ott találkoznak az emberek. Nagyon erős az amatőr színjátszótársulatunk, a néptáncsoportunk, a fúvószenekarunk, és ez mind-mind amikor van valamilyen ünnep, akkor tehát mindenki ott van.

K. És hogy érzed magad itt Magyarországon?

V. Én nagyon szeretek itt lenni, ugye most már 12 éve vagyok itt (...) én is most már sokkal több mindent tudok itt elintézni. Ugye azért ide jártam egyetemre, ide jártam gimibe, egyre több az ismerős. Más-képp, tehát nem azt mondom, hogy más ember lettem, de valójában mégis megváltozott valami bennem, és otthon meg úgy jó, hogy a faluban vagyok, a családdal vagyok, a rokonokkal vagyok, de ha már mondjuk, ki kell mozdulni a falu határain kívülre és mondjuk elme-gyek a szomszéd városba, akkor mindig valamin fennakadok.”¹³

Mindkét fenti narratívában jelen van a nosztalgia, de míg az első esetben teljes a bizonytalanság a kötődés tekintetében, addig a második esetben a hölgy nemcsak azt tudja, hogy neki mindkét hazához vannak kötődései, hanem azt is, hogy azok a kötődések mikor és milyen területen vannak. Következésképpen nála az identitáselemek harmóniában vannak.

4.3.2. A határon túl élő magyarok kettős identitása

Gereben Ferencék egy 2000-ben Magyarországon végzett felmérése során többek között a következő kérdést tették fel a megkérdezetteknek: „A földrajzi egységek közül melyiket milyen mértékben tartja hazájának, melyikhez milyen mértékben érzi magát odatartozónak?” (Fekete–Gereben 2010:277). Ezúttal az alábbi négy földrajzi egységhez fűződő identitást lehetett 1–5-ig terjedő számmal értékelni: 1. Településhez, vidékhez, ahol születet; 2. Magyarországhoz; 3. Kelet-Közép-Európához; 4. Európához. Mint arról korábban szó volt, ha Magyarországon az emberektől

¹³ Az interjút Horváth Petra szociológushallgató készítette 2013-ban.

megkérdezik, hogy mit tart hazájának, akkor erre a kérdésre a döntő többség az első helyen Magyarországot választja. Így volt ez az említett kutatás során is, ahol Magyarország (4,5 ponttal) az első helyre került, ezt követi (4,0 ponttal) a település, szűkebb szülőföld, majd (3,5 ponttal) Európa és végül leghalványabbnak bizonyult a közép-európai térbeli identitás. Ugyanezt a kérdést feltették a határon túli magyaroknak is azzal, hogy ott a földrajzi egységet kibővítették még azzal az utódállammal, ahol a megkérdezett kisebbségek éltek. Gereben összehasonlította a magyarországi és a határon túli magyarok válaszait, és egy merőben más, de többnyire egységes modellt talált. Eszerint a kisebbségi magyarságnak elsősorban nem az országhoz, hanem a „szűkebb pátriához” – Erdélyhez, Kárpátaljához, Felvidékhez, Vajdasághoz – kapcsolódó hazatudata van (vagyis, ahogy írja, volt az ezredfordulón). Eszerint ott szerepeljen bár a kérdésben a haza, akkor is a szűkebb és tágabb szülőföld kerül az első helyre. Az általuk végzett kutatás során a hazasorrendben a határon túli magyarok esetében a következő sorrend alakult ki (Fekete–Gereben 2010):

1. a szűkebb (településszintű) lokalitás;
2. a tágabb szülőföld („Erdély” „Felvidék”, „Kárpátalja”, „Vajdaság”)
3. az adott utódállam (Erdély, Szlovákia, Kis-/Jugoszlávia stb.)
vagy Kárpátalján Magyarország;¹⁴
4. Magyarország, illetve Kárpátalján Ukrajna;
5. Európa
6. Közép-Európa.

Kutatásaikból az a következtetés vonható le, hogy a haza iránt érzett kötődés tekintetében, mind a határon túli magyaroknál (első helyen), mind a magyarországi magyaroknál (második helyen) van egy erős lokális, azaz településszintű identitás, viszont regionális identitás

¹⁴ Annak is történelmi és részben földrajzi okai vannak, hogy a kárpátaljai magyarok körében a haza rangsorban Magyarország megelőzi Ukrainát, hiszen ők Trianon óta, anélkül, hogy lakhelyet változtattak volna, már a negyedik ország állampolgárai. Először a két világháború között Csehszlovákiának voltak az állampolgárai, 1938–1944 között ismét Magyarországnak, majd 1944–1991 között a Szovjetunióknak és 1991-től Ukrainának. Ráadásul Ukrajna egy nagy ország, melynek a fővárosa, Kijev messze van tőlük. Magyarország pedig számukra térben is közel van.

csak a határon túli magyaroknál mutatható ki.¹⁵ Az erős regionális identitás megléte, a határon túli magyarok esetében egyúttal csökkenti az adott utódállamhoz és Magyarországhoz kötődő tartozást is. Nemes Nagy József a régiók kialakulásáról szóló egykori nagy vitában megállapította, hogy egy térségből akkor válik régió, ha két folyamat a társadalmi-gazdasági reálszerveződésben jelentkező regionalizálódás, illetve a tudati-kulturális, valamint a szervezeti-intézményi-politikai szférában jelentkező regionalizmus kettőssége bizonyítottan jelen van az adott térségben. Hazánkban megközelítőleg ilyen nagy régió volt a történelmi Magyarország öt nagy térsége, a Dunántúl, az Alföld, a Felvidék, a Délvidék¹⁶ és Erdély, ezt a rendszert azonban Trianon megszüntette (Nemes Nagy 1997). Trianon sok mindent megszüntetett, de ezeket a régiókat nem szüntette meg. Az ott élő magyar kisebbségek és a magyarországi magyarok tudati-kulturális, vagyis a szellemi képében ezek a régiók tovább élnek még akkor is, ha azok időközben már egy szomszédos állam területébe integrálódtak be.

Fekete–Gerebennek a határon túli magyarok regionális identitására vonatkozó kutatási adatait megerősítették a korábban említett temerini diákok körében végzett felmérési adatok is. Eszerint a vajdasági identitás a szerb középiskolai diákok körében nem, de a magyar diákok körében kimutatható volt, erre a szerzők is felfigyeltek. „Mindezt leginkább azzal magyarázhatjuk, hogy a kisebbségi »paradoxon« (azaz szerb állampolgárok, de magyar nemzetiségűek) következtében a Vajdaság az a közös halmaz, amelybe mind a szerb állampolgári lét, mind a magyar nemzethez való tartozás (amelynek történeti területi kerete magába foglalta a Vajdaságot) belefér” (Ristić–Nagy–Kicošev 2013:168).

¹⁵ Fekete–Gereben (2010) szerint egy 2008-ban végzett kutatás alapján Magyarországon a földrajzi helyek közül az a „*régió vagy országrész, ahol él*,” az első hely csak a megkérdezettek 6%-nál fordult elő.

¹⁶ A Vajdaság kifejezés 1849-ben született meg, annak a bécsi udvar által létrehozott három (Bács-Bodrog, Torontál és az akkor még Horvátországhoz tartozó Szerém) vármegyéből kialakított tartomány megjelölésére, amely 1860-ban meg is szűnt (Thomka–Kurcz–Tóth 2010). A szerbek 1920, a magyarok pedig 1945 óta használják a Vajdaság kifejezést. Bár az utóbbi időben, miután Magyarországon egyre gyakrabban történik visszatérés az eredeti kifejezésre, a vajdasági magyarok körében érzékelhető, egybekel mellett, a „*délvidéki magyar*” önbesorolás is (Döme 2010).

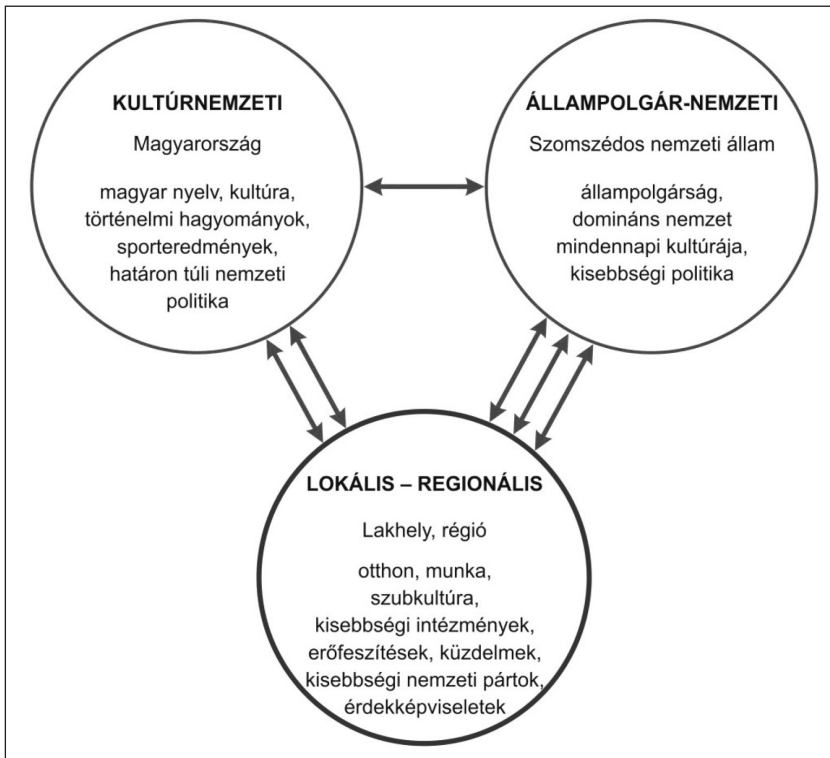
Gereben a határon túli magyarokkal kapcsolatban sajátos hazatípust határoz meg, amelyet 'virtuális hazának' nevez. Ezzel összefüggésben úgy fogalmaz, hogy „...a határon túli magyarság haza-fogalmát a szülőföld (esetleg régió) és egy virtuális kultúrnemzet fogalom tölti be, illetve helyettesíti” (Gereben 2001:30, Gereben 2002:453). A kultúrnemzet fogalmat más határon túli magyarokkal foglalkozó szerző is kiemeli (Zakariás 2008:136). Veres pedig egy új identitásfogalomról ír, „...amely tágabb az eddig használt nemzeti identitás fogalomnál: az itt elemzett *nemzeti közösségi identitásnak* két komponense van, a kultúr-nemzeti identitás és az állampolgári identitás” (Veres 2005:86).

Több szerző is kiemelni, hogy a gazdasági-politikai és társadalmi helyzetek változásával a identitás komponensek dominanciái is változnak, ezért időről időre mindig fontos kutatási kérdés lesz annak megvizsgálása, hogy melyik a dominánsabb identitás? Gereben Ferenc által vezetett kutatásokban összehasonlították három különböző, de egymástól nem nagy távolságra lévő időpontban (1991, 1999 és 2008) végzett felmérések adatait, és ők is arra a következtetésre jutottak, hogy a különböző földrajzi teretekhez fűződő identitás ilyen, rövid idő alatt Magyarországon is változhat (Fekete–Gereben 1999). A haza iránti identitás változásáról számolt be Veres is, és azt írja, hogy „...minél inkább elfogadják szubjektíve az erdélyi magyarok Romániát hazájuknak, annál fontosabbá válik az állampolgári komponens az identitásukban. Ilyen értelemben folyamatos változás figyelhető meg a haza fogalmának alakulásában, több szinten is. Egyrészt 1996 márciusától 1997 novemberéig lényegesen megemelkedett azoknak az aránya, akik Romániát vallották hazájuknak: míg 1996-ban a Kolozs és Kovászna megyei magyarok 47%-a vallotta Romániát hazájának és 39%-uk Erdélyt (Veres 1997:30). „Az 1997 novemberi adatfelvételkor mindkét megyében, mind pedig egész Erdélyben a Romániát hazájuknak vallók aránya 70% körül mozgott az Erdély mint haza 20% körüli aránnyal szemben. ilyen rövid idő alatt csupán egy fő oka lehet ennek a változásnak: a romániai magyarok általános közérzetét és otthonosságérzetét lényegesen javította az RMDSZ kormányba lépése 1996 őszén” (Veres 2005:92). A politikai változások mellett a kultúrnemzeti identitás a magasabb társadalmi státusú, főleg értelmiségiek, továbbá a tömbmagyarság körében a magasabb. Ők azok, akik Csepeli és Veres szerint is etnocentrikusabbak.

4.3.3. A határon túli magyarok hármass kötéde

Gereben Ferenc felvázolta a határon túli magyarok virtuális hazáját, ami két dimenzió mentén, a kultúrnemzeti és a szűkebb-tágabb pátriához kötő identitásból tevődik össze. Veres Valér szintén két kötődésről beszél, a kultúrnemzetről és az állampolgáriról. E két megközelítés összeillesztésével alakítom ki a hármass kötéde: a kultúrnemzetit, az állampolgár-nemzetit és a lokális-regionális identitást (2. ábra).

2. ábra. A határon túli magyarok nemzeti identitásának összetevői

Forrás: Saját szerkesztés

Mielőtt ezeket a kötődéseket részletezem, előbb kitérek a Magyarországon élő magyarok és a határon túli magyarok élethelyzete közötti különbségek felvázolására.

Magyarország mint fogalom nem ugyanazt jelenti a határon túli és magyarországi magyar számára. Ha egy magyarországi megkérdezett a haza rangsorban Magyarországot a harmadik vagy a negyedik helyre teszi, mint ahogy tették azt a határon túli magyarok, akkor Magyarországról nézve róluk az feltételezhető, hogy nem fontos ez a kötődés, és ők az első haza típusához – kizárólagosan lokálpatrióta vagy kozmopolita – sorolhatók. Nem mondható el ugyanez a határon túli magyarokról, mert – mint erről fentebb már szó volt – esetükben a kultúrnemzet és az állampolgárnemzet szétválik, és ennek szociológiai összefüggéseit megkísérlem az alábbiakban több oldalról megközelíteni.

Ha a két magyar csoport élethelyzetét összehasonlítjuk, akkor megállapítható, hogy köztük az egyik legnagyobb különbség az, hogy míg egy magyarországi lakosnak a szűkebb lakhelye (szülőföldje) és a tágabb régiója is Magyarországon van, tehát a szülőföld és a haza itt egybeesik. A határon túli magyarnak esetében ezek a földrajzi terek szétválnak. A lakhely és a régió egy másik országban van. A lakhely és a régió nem önmagában, más nagyobb területi egységtől független absztrakt dimenziójú térek, hanem azok szorosan odatartoznak egy nagyobb egységhez, a területi-politikai országhoz. Így tehát más-más országba, azaz más-más politikai nemzetbe tagolódnak be a magyarországi és a határon túli magyarok.

A fentiekből következik a második lényeges különbség a magyarországi és a határon túli magyarok élethelyzete között: Magyarországon haza, nemzet, kultúra és állam (polgárság) mind egybeesik. Ez azt jelenti, hogy Magyarországon természetes dolog, hogy hozzájutunk a magyar kultúrához, az oktatásban a magyar nyelv és történelem alapvető tananyag, és a magyar állampolgárságot az állam a már születéssel biztosítja.¹⁷ Ez a határon túli magyaroknál nem természetes adottság, mert az az ország, amelynek az állampolgárai, abban ők immár hosszú évtizedek óta kisebbségként élnek egy többségi nemzet mellett. Ott az állam úgy van berendezkedve, hogy a fenti szolgáltatásokat a többségi nemzet érdekeit

¹⁷ Ezen a téren változás történt 2011-től, amióta a határon túli magyarok, ha kéri, akkor ők lakhelyük elhagyása nélkül könnyített eljárásban felvehetik a magyar állampolgárságot is, de ezzel most bővebben nem foglalkozom.

figyelembe véve szolgáltatja, azaz erősíti a domináns nemzeti identitást. Ez a politika lehet kirekesztő és befogadó, ami lemérhető az adott állam kisebbségi politikáján, annak gyakorlati megvalósításán és végül, ami ennek a következménye a kisebbségi intézményrendszer kialakításán és működtetésén. Ez utóbbi már nemcsak a többségi államtól, hanem az adott kisebbségtől, az ő aktivitásuktól, erőfeszítéseiktől is függ. Bárhogy is alakul helyzete, a határon túli magyaroknak egyéni és közösségi szinten az államhoz és a nemzethez az élet különböző területén eltérő irányú és intenzitású kötődést alakítanak ki. Helyesen állapítja meg Kántor Zoltán, hogy „ az államhoz való tartozás és a nemzethez tartozás két különböző dolog. Az első jogviszonyt fejez ki, és magába foglalja a személyek kötelezettségét és jogait az állammal szemben és az állam kötelezettségét az egyénnel szemben...A nemzethez való tartozásnak nincsenek világos szabályai, nincsenek jogok és kötelezettségek, melyeknek jogos érvényt lehetne szerezni...” (Kántor 2014: 54). A szerző megállapítja, hogy „ különböző módon és különböző intenzitással, minden nemzetállam valamilyen formában támogatja határon kívül élő nemzetársait. Az azonos kulturális nemzethez tartozónak tekintett, ám más (szomszédos vagy nem szomszédos) államokban élők támogatásának elve az alkotmányokban található.” (Kántor 2014: 52)

Az eltérő élethelyzetből kifolyólag eltérő lehetőségeket kínál a határon túli magyaroknak egyrészt a többségi nemzet állama, másrészt a magyar állam. Szerencsés esetben a magyar állam és a szomszédos állam egymás között őszinte és nyílt vitát folytat a nemzeti kisebbségeik helyzetéről, problémáiról és politikai gesztusokat tesznek az érzékeny kérdések megoldására, az ott élő kisebbségek kulturális és politikai törekvéseik érvényesítésére. Ha kialakul egy jó politikai légkör, akkor az egyszerűen kedvez az államok közötti jószomszédi viszonyok és – mint ahogy azt korábban Veres példájából is tudjuk – az ott élő nemzeti kisebbségek otthonosságérzete kialakulásának.

Az alábbiakban visszatérek a 2. ábrán általam bemutatott hármas – kultúrnemzeti, állampolgár-nemzeti és a lokális-regionális identitás bővebb bemutatására.

Kultúrnemzeti identitás: A határon túli magyaroknak Magyarország elsősorban az anyaországot jelenti. „Anyországának azokat az álla-

mokat tekintjük, amelyek a kultúrnemzeti koncepció nyomán nem csak állampolgáraikért, de az etnokulturális dimenzióban hozzá kötődő, más országban élő személyekért is felelősséget éreznek” (Döme 2010:73). Az anyaország ilyenekénti értelmezése csak Trianon óta létezik.¹⁸ A határon túli magyarok szeretnek Magyarországra jönni, mert úgy érzik, hogy hazajönnek. A magyar nyelv, a közös történelmi hagyományok, az irodalom és a művészet tehát a magas kultúra, de mint korábban láttuk, akár a sporteredmények is azok, amik ide kötik őket. Ezek olyan értékek, amelyeknek ott, ahol élnek, szűkében vannak. Ők ott egy – román, szlovák, szerb, ukrán, horvát, szlovén – domináns kultúrában élnek. A határon túli magyaroknak egyéni szinten, a saját nemzeti identitásuk mélységének függvényében kialakul a kötődésük a magyar kultúrához, mert ezt a sajátjuknak érzik, és benne jobban, könnyebben, tehát otthonosabban mozognak, mint a domináns kultúrában.¹⁹ Sőt, ezt a kultúrát nemcsak Magyarországon ’fogyasztják’, hanem teszik ezt otthon is, ha a szülőföldjükön vannak. Ott is hallgatják és nézik a magyar médiát (Kossuth rádiót, Duna tv-t, Duna World-ot), így a magyarországi közéletéről is részben informálódnak. Nekik viszont egyéni és közösségi szinten egyaránt és folyamatosan meg kell küzdeniük és erőfeszítéseket kell tenniük azért, hogy a magyar kultúrát megismerjék és a magyarságukat megéljék.

Állampolgár-nemzeti identitás: A határon túli magyarok a magyar identitásuk mellett szorosan kötődnek ahhoz az országhoz is, amelynek az állampolgárai. Hiszen mindenekelőtt ott van az otthonuk, a szűkebb és tágabb családjuk, a szomszédjaik, barátaik, beszélnek a domináns nyelvet, ott dolgoznak, eligazodnak a hivatalokban, ismerik a földrajzi sajátosságokat és valamilyen szinten mindenképpen adaptálódnak a

¹⁸ Ezt megelőzően a szűkebb értelemben vett Magyarország, Erdély és a tengeri kikötő Fiume és környéke képezte az ún. anyaországot (Hajdú 1993).

¹⁹ Vannak azonban olyan határon túli magyar értelmiségiek, vállalkozók és egyszerű polgárok, akiknek egyéni adottságaikból és élethelyzetükből kifolyólag mindkét magas és/vagy mindennapi kultúrában jól és azonos szinten otthon vannak. Ezt azonban nem könnyű elérni és megvalósításához több körülmény szerencsés találkozására van szükség. Akik ezt nem tudják megvalósítani, azok az egyik kultúrát jobban értik, mint a másikat, és természetszerűleg abban érzik jobban magukat, amelyet jobban értenek.

domináns közösség normáihoz, értékeihez és viselkedési mintáihoz. Ugyanakkor Magyarországon sok mindenben tájékozatlanok, és a magyarországi mentalitást sokszor kevésbé értik, ezzel kapcsolatban fogalmazott az egyik Magyarországra áttelepült vajdasági értelmiségi az alábbiak szerint: Mi „*kulturálisan vagyunk magyarok, mentalitásban*²⁰ *szerbek vagyunk*” (Váradí–Eröss 2013: 35). A többség, akikkel ők a mindennapjaikban és az ünnepeikben is együtt vannak, egy másik kultúrához tartozik. Tehát a határon túli magyarok, miközben megtartják a magyar kultúrát, átveszik a domináns nemzethez tartozó kultúrát is. Ez a folyamat úgy zajlik, hogy a két kultúrából nem ugyanazokat az elemeket teszik magukévá. Továbbá az, amit ők a többségi kultúrájából és a magyar kultúrából átvesznek, és amit ebből a kettőből létrehoznak az nem teljesen azonos sem a domináns, sem magyar kultúrával, mert az már egy új szubkultúra.

Lokális-regionális identitás: Ha a határon túli magyaroknak felsorolnak néhány földrajzi egységet és megkérdezik mit tartanak azok közül hazájuknak, és milyen mértékben kötődnek azokhoz, akkor az első két helyen a lakhelyük és a régiójuk (Erdély, Felvidék, Kárpátalja, Vajdaság) szerepel. Ez azt is jelenti, hogy a haza nem egy konkrét ország, hanem egy attól eltérő entitás, aminek több összetevője van: a lokális település ahol él, a tágabb szülőföld, egy magyar szubkultúra, egy anyaország és egy másik országhoz kötődő állampolgárság. A felsorolt összetevők nem jelentenek fontossági sorrendet, mert a kötődések eltérőek, van akinél az egyik, van akinél a másik a dominánsabb. A szubkultúra létrehozta a maga (magyar) intézményeit – iskolák, templomok, média, színház, hagyományörzés –, és a határon túli magyaroknak egyéni és közösségi szinten azért is küzdeniük kell és erőfeszítéseket kell tenniük, hogy ezek az intézmények működjenek, fennmaradjanak. Az anyaország – mint fentebb már szó volt róla – számukra a nemzetet és a kultúráját jelenti, és ebbe benne vannak a rajtuk kívül élő határon túli magyarok is. Hiszen két különböző országban élő határon túli magyar kulturálisan jobban megérti egymást, mint egy magyarországi és egy határon túli. Ez azért alakult így, mert az élethelyzetük hasonlóak. Mindez sokszínű és írá-

²⁰ A megkérdezett itt a magas magyar kultúrára és a hétköznapi szerb kultúrára gondolt.

nyú kötődéseket eredményez, amelyek az egyén szintjén egyes területen gyengébbek, másutt erősebbek, de összességében összefonódnak egy láthatatlan hálóba, és együtt, a mindennapi élet szintjén, a haza kategóriáját jelentik, de mivel ez paradoxon, ezért a határon túli magyaroknak nincs igazi, tehát a magyarországi értelemben vett hazájuk!

Ebben a miliőben megjelennek az identitáspolitikák az anyaország és államnemzet részéről is. Szerencsés esetben ezek a politikák egy irányba, de előfordul az is hogy ellentétes irányba hatnak. Az utóbbi esetre íme néhány példa: Az anyaország azt közvetíti nekik, hogy „könnyített magyar állampolgárságot igényelhetnek”, „a magyar nemzet határokon átnyúló egyesítésére törekszik”, „támogatja a szülőföldön való boldogulást”. Az államnemzet a környezőszomszédos országok identitáspolitikájában más és mást üzen a magyar kisebbségeknek. Például Szlovákiában „A törvény értelmében az a szlovák állampolgár, aki felveszi egy másik állam állampolgárságát, elveszíti a szlovákot”, Romániában: „A Székelyföld autonómiája összeegyeztethetetlenek a Román Alkotmány 1. cikkelyének az egységes és oszthatatlan nemzetállamra vonatkozó cikkellyel”. Szerbiában és Ukrajnában, ha háború van, akkor a magyar nemzetiségű férfiak részarányukhoz mérten nagyobb arányban lesznek besorozva és a harctérre küldve. E kettős szorítás nyomása alatt a határon túli magyar kisebbségek egyéni szintjen a „többszörös identitások és megosztott hűségek” (Craig 1997:108) vagy a „megosztott lojalitás” (Tóth–Vékás 2013:14) politikájára törekszenek. E viszony során az egyén a különböző helyzetekkel szemben megfogalmazza a maga egyéni elhatárolódását, vagy azonosulását.

5. Összegezés

Tanulmányomban megkíséreltem bemutatnia a nemzeti identitás és a haza kutatásának eddigi eredményeit, és felhívni a figyelmet néhány fontos kérdésre, amelyek kérdőíves adatfelvétel során felmerülhetnek.

A témával foglalkozó szakemberek körében egyetértés van abban, hogy a nemzet kialakulása a modern korhoz köthető, és ennek környékén kialakult egy bizonyos egyéni és kollektív nemzeti identitás is.

A rendszerváltás utáni hazai kutatási tapasztalatok alapján megállapítható, hogy az országhoz kötődő identitás (haza-tudat) erős Magyarországon elsősorban a képzettebb és a középkorúak körében. Tehát a haza fogalom olyan hívó szó, amely hallatán a magyarországi megkérdezettek egyértelműen Magyarországra gondolnak. Nem ilyen egyértelmű a helyzet, ha a határon túli magyarok a megkérdezettek. A haza fogalom értelmezésében mára már kialakult egy lényeges különbség egyrészt a magyarországi, másrészt a Kárpát-medencei határon túli magyarok között. A határon túli magyarok haza fogalma egy egységes, de igen összetett modellt képez.

Tanulmányomban a legtöbb figyelmet annak bemutatására fordítottam, hogy a határon túli magyaroknak miért olyan összetett a haza tudata. Esetükben nem egyszerűen két országot érznek hazájuknak, hanem két országból különböző dolgokhoz kötődnek, és eközben létrejön egy új haza kép, amely három összetevőből áll: 1. lokális település, ahol élnek és a tágabb régiójuk, mindkettő multikulturális. Tehát a határon túli magyaroknak van egy erős regionális – erdélyi, felvidéki, kárpát-aljai, vajdasági, muravidéki – identitásuk. Ez az identitás Trianon előtt is létezett ugyan, de a kisebbségi »paradoxon«, azaz magyar nemzetiségűek, de egy másik országban élnek, annak az állampolgárai, ezt nem hogy megszüntette volna, hanem éppen megerősítette. Következésképpen a régió az a közös halmaz, amelybe mind a magyar nemzethez való történelmi tartozás, mind a jelenlegi állampolgári lét belefér. 2. Továbbá a magyar nemzet és ehhez kötődő kultúra (irodalom, művészet, történelmi hagyományok), valamint a sport. 3. Végül annak az országnak a mindennapi kultúrája, ahol élnek, és az már nem magyar. Az egyes összetevők dominanciája változhat és változik is az egyén különböző éle szakaszában és élethelyzetében. A változások makroszinten függnak az anyaország és az állampolgárnemzet identitáspolitikájától, mikroszinten pedig az egyén beállítódottságának, erőfeszítésének, értékrendjének és érdekeinek alakulásától.

Hivatkozások

- Albert Réka – Zempléni András (2002) A nemzeti identitás sajátosságairól. In Fedinec Csilla (szerk.) *Társadalmi önismeret és nemzeti önazonosság Közép-Európában*. Teleki László Alapítvány, Budapest. 167–176.
- Bartha Csilla (2007) A magyar nyelv megőrzésének lehetőségei és korlátai a Muravidéken egy szociolingvisztikai vizsgálat tükrében. *Kisebbségkutatás*, 2.
- Bárdi Nándor – Lagzi Gábor szerk. (2001) *Politika és nemzeti identitások Közép-Európában*. Teleki László Alapítvány, Budapest.
- Bárdi Nándor – Fedinec Csilla szerk. (2003) *ETNOPOLITIKA. A közösségi, magán- és nemzetközi érdekek viszonyrendszere Közép-Európában*. Teleki László Alapítvány, Budapest.
- Bárdi Nándor – Tóth Ágnes szerk. (2013) *Önazonosság és tagoltság*. Argumentum, Budapest.
- Bögre Zsuzsanna (2003) Élettörténeti módszer elméletben és gyakorlatban. Feldolgozási javaslat és illusztráció. *Szociológiai Szemle*, 1. 155–168.
- Bögre Zsuzsanna (2006) Asszonyorsok. Ötvenhatos élettörténetek elemzése. *Ráció*, Budapest.
- Bögre Zsuzsanna (2012) My Generation is Quite a Sullen One...”: Trauma and Remembering in Life Stories after 1956, *Corvinus Journal of Sociology and Social Policy*, Vol.3, No.1, 81-110.
- Bindorffer Györgyi (2001) *Kettős identitás Etnikai és nemzeti azonosságtudat Dunabogdányban*. Új Mandátum Könyvkiadó – MTA Kisebbségkutató Intézet, Budapest.
- Calhoun, Craig (1997) Társadalomelmélet és identitáspolitikák. In Zentai Violetta (szerk.) *Politikai antropológia*. Osiris – Láthatatlan Kollégium, 99–113.
- Csepeli György (1985) *Nemzeti tudat és érzésvilág*. Múzsák, Budapest.
- Csepeli György (1992) *Nemzet által homályosan*. Századvég, Budapest.
- Döme Zsolt (2010) A délvidéki magyar fiatalok nemzeti identitása és politikai kultúrája. In Fábri István – Kötél Emőke (szerk.) *Határhelyzetek III*. Balassi Intézet Márton Áron Szakkollégium, Budapest, 68–99.
- Fedinec Csilla szerk. (2002) *Társadalmi önismeret és nemzeti önazonosság Közép-Európában*. Teleki László Alapítvány, Budapest.
- Fedinec Csilla – Szoták Szilvia szerk. (2014) *Közösségek és identitás a Kárpát-medencében*. *Határhelyzetek VII*. Balassi Intézet Márton Áron Szakkollégium, Budapest.
- Fekete Attila – Gereben Ferenc (2010) Adalékok a térbeli és állampolgári azonosságtudathoz. In Rosta Gergely – Tomka Miklós (szerk.) *Mit értékelnek a magyarok?* OCIPE Magyarország – Faludi Ferenc Akadémia, Budapest, 273–296.
- Gereben Ferenc (1998) A horvátországi magyarok identitástudata. *Kisebbségkutatás*, 4.
- Gereben Ferenc (1999) *Identitás, kultúra, kisebbség*. Osiris, Budapest.
- Gereben Ferenc (2001) A szlovákiai magyarok identitása és olvasáskultúrája. *Új Forrás* (33) 10. 29–58.
- Gereben Ferenc (2002) A vajdasági magyarok nemzeti és nyelvi identitása. *Kisebbségkutatás*. (11.) 2. 449–459.

- Győri Szabó Róbert (2006) *Kisebbség, autonómia, regionalizmus*. Osiris, Budapest.
- Gyurgyik László (2001) Az asszimiláció szociológiai elméleteinek és operacionalizálásuknak egy lehetséges változata a társadalomtudományi kutatásokban. In Bárdi Nándor – Lagzi Gábor (szerk.) *Politika és nemzeti identitások Közép-Európában*. Teleki László Alapítvány, Budapest, 149–162.
- Hajdú Zoltán (1993) Terület- és településfejlesztés problematikája a két világháború között. In Kovács Katalin (szerk.) *Település, gazdaság, igazgatás*. MTA RKK, Pécs, 19–35.
- Hankiss Elemér (1983) Társadalmi csapdák és diagnózisok. *Gyorsuló idő* (61) 1. 133–153.
- Horvát-Militityi Tünde – Dúll Andrea – László János (2011) Helyvesztés élmény és honvágy – egy „keserédes” jelenség környezetpszichológiája. *Alkalmazott Pszichológia*, 2. 21–32.
- Kántor Zoltán (2002) A nemzeti identitást formáló intézményrendszerek. In Fedinec Csilla (szerk.) *Társadalmi önismeret és nemzeti önazonosság Közép-Európában*. Teleki László Alapítvány, Budapest, 177–188.
- Kántor Zoltán (szerk.) (2004) *Nacionalizmuselméletek*. Rejtjel Kiadó, Budapest.
- Kántor Zoltán 2014: A nemzet intézményesülése a rendszerváltás utáni Magyarországon. Osiris Kiadó, Budapest.
- Osiris Kiadó, Budapest
- Kovács Éva (2002) Identitás és etnicitás Kelet-Közép-Európában. In Fedinec Csilla (szerk.) *Társadalmi önismeret és nemzeti önazonosság Közép-Európában*. Teleki László Alapítvány, Budapest, 7–22.
- Kovács Éva (2003) Etnicitás vagy etnopolitika? In Bárdi Nándor – Fedinec Csilla (szerk.) *ETNOPOLITIKA. A közösségi, magán- és nemzetközi érdekek viszonyrendszere Közép-Európában*. Teleki László Alapítvány, Budapest, 43–56.
- Kovács Éva – Vajda Júlia (2002) *Mutatkozás: Zsidó identitás történetek*. Múlt és jövő, Budapest.
- Kovács Teréz. (2015) Otthontól a hazáig. In Keszei András – Bögre Zsuzsanna (szerk.) *Hely, identitás, emlékezet*. L'Harmattan, Budapest, 199–209.
- Nemes Nagy József (1997) Javaslat a hazai nagytérsegek térfelosztására. *Comitatus*, 1. 42–47.
- Ristić, Dušan – Nagy Imre – Kicošev Saša (2013) „Hely” és identitás. Egy temerini középiskolások körében végzett vizsgálat tanulságai. *Tér és Társadalom* (27) 2. 159–170.
- Váradi Monika Mária – Erős Ágnes (2013) „Kulturálisan vagyunk magyarok, mentalitásban szerbek vagyunk szerintem, igen.” Magyarországon élő vajdasági magyar migránsok és a jugóbuli. *Tér és Társadalom* (27) 2. 55–76.
- Váradi Monika Mária – Wastl-Walte, Doris – Filep Béla – Gabrity Molnár Irén (2013) Utak és úton lévők. *Tér és Társadalom* (27) 2. 3–34.
- Veres Valér (1997) Kolozs és Kovászna megyei magyarok kisebbségi identitásának néhány vonása. *Regio*, 3–4. 19–57.
- Veres Valér (2005): *Nemzeti identitás Erdélyben – Szociológiai olvasatban*. Akadémiai kiadó, Budapest.

- Tarján Gábor (2013) *Magyarságismeret*. Nemzedékek Tudása Tankönyvkiadó, Budapest.
- Thomka Beáta – Kurcz Ádám István – Tóth Anikó (2010) *Délvidék – a Vajdaság és Belgrád*. Ketzet Kiadó Kft., Budapest.
- Tóth Ágnes – Vékás János (2013) Az identitás természete. In Bárdi Nándor – Tóth Ágnes (szerk.) *Önazonosság és tagoltság. Elemzések a kulturális megosztottságról*. Argumentum Kiadó, Budapest, 11–40.
- Tóth Péter Pál (1997) *Haza csak egy van?* Püski Kiadó, Budapest.
- Zakariás Ildikó (2008) Identifikációs narratívák Magyarországra áttelepült erdélyi diplomások élettörténetében. *Regio*. (9) 3. 135–167.
- Zelova, Alena (1991) Nemzeti kisebbségek identitása Szlovákiában. *Regio*, 1. 57–63.